

чи средства осуществлялась ее частичная реконструкция. Нынешнее название башни, вероятно, перешло от рядом стоявшей более древней башни — Старой Рожанки. Само же слово Рожанка, возможно, происходит от названия родового герба князя Коряты, один из сыновей которого мог иметь отношение к строительству Старой Рожанки.

Данные, полученные в результате исследования северо-западного участка замка, вносят новое в историю его ансамбля, важны для изучения проблемы формирования его исторической топографии. Выяснение этапа расширения древнейшей части замка — его каменных укреплений XII—XIII вв. — имеет большое значение в изучении оборонного зодчества Украины.

В. Л. ЗУЦ

Громадянська община ольвіополітів догетського часу

У відомому дослідженні В. В. Латишева про історію і державний лад Ольвії в зв'язку з складом її населення згадується і громадянська община ольвіополітів, але автор обмежився лише переліком питань, які стосуються її та на які тогочасні джерела не могли дати відповіді¹. Нині наука має в своєму розпорядженні не тільки багато нових епіграфічних джерел, а й величезну кількість археологічних матеріалів. Це результат багаторічних систематичних розкопок городища і некрополя Ольвії, а також залишків поселень античного часу на території Нижнього Побужжя. І хоча й тепер ще не на всі питання, поставлені В. В. Латишевим, можна дістати відповідь, але наявні матеріали дають змогу підійти до висвітлення розглядуваного питання на ширшій джерельній базі й торкнутись таких його сторін, які в минулому були поза увагою дослідників.

Основу населення Ольвійської держави, як і взагалі всякого античного поліса, становили вільні повноправні громадяни, які іменували себе ольвіополітами (ΟΙ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ), про що говорить Геродот² і свідчать ольвійські написи (ΙΡΕ, Ι², 20, 21, 198, 325, 326; ΝΟ, 3—7, 9, 14, 15, 38, 41)³.

Форма ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ виникла від назви поліса ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΣ. На одному з написів римського часу (ΙΡΕ, Ι², 46, фр. а) В. В. Латишев реконструює її досить переконливо: [ΟΛΒΙ]ΟΠΟΛΙΣ. На такому масовому матеріалі, як монети, вміщували скорочене найменування поліса в називному відмінку (ΟΛΒΙΝ), відоме на ранніх ольвійських монетах.

Терміни «ольвіополіт», «ольвіополіти» є в епіграфічних документах й інших грецьких центрів: метрополії Ольвії — Мілета, а також Коса (ΙΡΕ, Ι², 77), Тенедоса (ΙΡΕ, Ι², 78), Візантії (ΙΡΕ, Ι², 79), Херсонеса (ΙΡΕ, Ι², 345, 346), Тіри, Делоса⁴. Відомо надгробок римського часу, який поставив у Томах своєму синові Сатіру⁵ ольвіополіт Понтік. В літературній же традиції громадяни Ольвії звичайно фігурують як борісфеніти (від поширеної у власне Греції назви Ольвії — Борісфен), що засвідчили Геродот, Діон Хрїсостом, Лукіан Самосатський, Діоген Лаєрський, Стефан Візантійський, Макробій⁶. Цей етнікон відомий і в

¹ В. В. Латишев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, стор. 226.

² Herod., IV, 18. Ольвіополітами називає ольвійських громадян і автор «Історії Августів» (кінець IV ст. н. е.) (Antoninus Pius, 9).

³ Див. також пам'ятний напис II ст. до н. е. антиохійцю Гераклеонові, синові Ніка, на золотій пластинці (ЗОИИД, т. XX, 1897, V, стор. 17).

⁴ Б. Н. Граков. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова в Малой Азии. — ВДИ, 1939, № 3, стор. 264—265, № 35 (а також, ймовірно, № 36 і 37), стор. 257—258, № 23 (та, вірогідно, № 24); А. И. Фурманская. Новый эллиграфический памятник из Тира. — СА, № 4. М., 1960, стор. 173—179.

⁵ Б. Н. Граков. Вказ. праця, додаток, № 4.

⁶ Herod., IV, 18, 78 і 79; Dio Chrys., Or. XXXVI; Luc. Tox., 61; Diog. Laert., IV, 7, 46; Steph. Byz. s. v. ΒΟΥΣΘΕΝΗΣ; Mascr. Saturn, I, 11, 33.

епіграфічних пам'ятках — декреті дельфійців на честь припонтійських феорів і надгробному написі з східного некрополя міста Родоса⁷. На оббивці щита, знайденого в Дура-Европосі, зображено карту, на якій Ольвія названа Борисфеном⁸. У виявленому в Кларосі (Мала Азія) написі II ст. до н. е. про священних послів з Ольвії вони виступають представниками «від ольвіополітів або борисфенітів» (ΟΛΒΙΟΠΟΛΕΙ ΤΩΝ ΤΩΝ ΚΑΙ ΒΟΡΙΣΦΕΝΕΙΤΩΝ)⁹. У цій формулі знайшло відображення подвійне найменування громадян Ольвійського поліса, що пов'язане з обома назвами останнього¹⁰.

Повноправні громадяни цього поліса (як і в інших античних державах, до них, напевно, належали тільки особи чоловічої статі) становили громадянську общину, яку в епіграфічних документах (ΙΡΕ, I², 24, 27, 30—32, 34? 35, 188?; ΗΟ, 26—29, 33?, 35, 42, 45, 46, 65?) звичайно іменують народом (Ο ΔΗΜΟΣ), що є загальноприйнятим для державних актів грецьких полісів. Паралельно з цим терміном іноді (наприклад, в ΙΡΕ, I², 26, 325; ΗΟ, 38, 41) вживався і ширший, який містив етнічну назву — народ ольвіополітів (Ο ΔΗΜΟΣ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΩΝ). Він також простежується в державних актах інших полісів.

Громадянська община ольвіополітів виникла тоді, коли окремі общини грецьких колоністів, які наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. оселились у Нижньому Побужжі, згодом об'єдналися в одне державне утворення на чолі з Ольвією — Ольвійський поліс.

Ми вже мали нагоду висловити припущення, що общини жителів грецьких поселень Нижнього Побужжя в початковий період свого існування не становили єдиної держави і що перш ніж з'явилися передумови для цього, минув деякий час¹¹. Період, протягом якого могли виникнути такі передумови, обчислювався, мабуть, кількома десятиліттями. Спробуючи реконструювати первісний склад жителів грецьких поселень Нижнього Побужжя, ми, звичайно, беремо до уваги і наявність серед них вихідців з мілетського демосу. Останні в метрополії належали до гетерії, яка, згідно з Плутархом, називалася хейромаха (ті, що жили працею своїх рук). Але поряд з мілетянами серед колоністів були вихідці й з інших грецьких центрів. Крім того, певні контингенти переселенців, треба думати, з'явилися в Нижньому Побужжі й після виникнення тут Ольвійського поліса. Отже, щодо етнічного походження і часу переселення на цю територію жителі поліса були досить неоднорідні, чим зумовлювалося і різне правове становище окремих частин його населення.

До громадянської общини ольвіополітів, очевидно, ввійшли всі вільні греки, які жили в Нижньому Побужжі на момент об'єднання місцевих грецьких поселень в одну державу під зверхністю Ольвії. Основним ядром ольвіополітів стали грецькі переселенці, які брали участь у заснуванні колонії, та їхні нащадки. Разом з тим наявність серед найдавніших археологічних матеріалів фрагментів чорнолощеної кераміки, яка була чисто локальним, північнопричорноморським явищем, має свідчити про існування у той період і місцевого етнічного елемента.

Про етнічний склад населення Ольвії догетського часу деякі відомості дають її епіграфічні пам'ятки, що містять досить значний ономастич-

⁷ Б. Н. Граков. Вказ. праця, № 12, 67.

⁸ Cumont. Fouilles de Doura-Europos 1922—1923. Paris, 1926, стор. 329, табл. СΙΧ—СХ.

⁹ J. Robert, L. Robert. Bulletin epigraphique.—REG, LXXI, стор. 327, № 477; П. О. Карышковский. Новые данные о связях Ольвии с Малой Азией во II в. н. э.— Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, стор. 172—197; його ж. Заметки об Ольвии и Борисфене. 6. Борисфениты в Кларосе.— ЗОАО, т. II (35), 1967, стор. 89.

¹⁰ Пліній (NH, IV, 82) наводить дві назви цього поліса — Ольвіополь і Мілетополь. Останню назву, вживану щодо Ольвії тільки Плінієм, пояснюють прагненням підкреслити належність її, як колонії, Мілетові.

¹¹ В. Л. Зуц. До питання про утворення Ольвійської держави.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 44—45.

ний матеріал. Використовуючи його, необхідно, однак, пам'ятати, що за тієї доби «кожне власне ім'я належало не стільки навіть даному племені чи взагалі етнічному угрупованню, не стільки навіть даній мові чи діалекту, скільки даній культурі, а вона могла виходити за межі етнічного угруповання і властивої йому мови»¹². Отже, не всі особи з негрецькими власними іменами обов'язково мали бути негреками, і навпаки — не всі власники грецьких імен обов'язково були греками.

Тому слід дуже обережно поставитись до висновку Т. М. Кніпович, яка на підставі аналізу ольвійської ономастики стверджує «проникнення до міського населення (Ольвії — В. З.) і негрецьких елементів»¹³. В той же час викликає інтерес ряд інших її спостережень і висновків.

Серед ольвійських імен поряд з повсюдно поширеними в грецькому світі, а також з іменами, улюбленими виключно в Ольвії, Т. М. Кніпович виділяє групу тих, що мають численні аналогії в написах іонійських міст і насамперед метрополії Ольвії — Мілета. Вони характеризуються типовими іонійськими діалектними особливостями і трапляються на ольвійських надгробках головним чином V—IV ст. до н. е., а також (у меншій кількості) на пам'ятках елліністичного часу. З цих пам'яток найдавніші ще раз свідчать про іонійське походження колоністів, які заснували Ольвію, а пізніші — про те, що вплив метрополії позначався на культурі населення цього міста і в наступні століття¹⁴.

Крім корінних ольвіополітів, в полісі жила й певна кількість греків-іноземців. Відомо до півсотні ольвійських епіграфічних пам'яток догетського часу, які зв'язані з перебуванням тут громадян інших грецьких держав або в яких згадуються іноземці. Більшість цих пам'яток становлять декрети про надання проксенії та інших привілеїв, меншість — почесні декрети, надгробні написи тощо.

Наше припущення про переважно грецький склад населення Ольвії, зроблене на підставі писемних джерел, підтверджують дані археології. Вивчення ольвійської архітектури, житлових споруд і некрополя приводить до висновку про типово грецький характер їх за догетського часу¹⁵.

В V ст. до н. е., за свідченням Геродота¹⁶, найближчим сусідом Ольвії було плем'я каліпідів, які належали до еллінів-скіфів. Усталеної думки про походження та історичну долю каліпідів у науці ще немає¹⁷. Хоча більшість дослідників вважає їх скіфським плем'ям, але текст Геродота (каліпіді «живуть однаково із скіфами») не дає підстав для

¹² А. А. Белецкий. О собственных именах в новонайденных ольвийских надписях.—СА, XXVIII. М., 1958, стор. 82.

¹³ Т. Н. Книпович. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.—МИА, № 50, 1956, стор. 131. Три з чотирьох виявлених Т. Н. Книпович негрецьких імен А. О. Білецький вважає належними до грецької ономастики (Про власні імена з ольвійських написів.—Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 21—23).

¹⁴ Слід зазначити, що іонійські діалектні особливості виявляються в Ольвії не лише в іменах. Так, на ранніх монетах назву поліса іноді передають в іонійській формі: ОΛΒΙΝ (замість пізнішої загальногрецької ΟΛΒΙΑ) так само, як і етнікон: ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΕΩΝ (замість ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΩΝ). Про особливості мови написів Ольвії також див. ІРЕ, 1², стор. 569—571; И. И. Толстой. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953, написи 10, 13, 18, 24, 25, 41, 43; Надписи Ольвии (1917—1965). Л., 1968 (в тексті — НО), напис 1; М. И. Кузьма. Мовні особливості ольвійських написів.—Іноземна філологія, вип. 17. Питання класичної філології, № 7. Львів, 1968, стор. 30—33.

¹⁵ А. Н. Карасев. Архитектура (Краткий очерк).—Античные города Северного Причерноморья. М.—Л., 1955, стор. 214; Е. И. Леви и А. Н. Карасев. Дома античных городов Северного Причерноморья.—Там же, стор. 216; С. Д. Крыжицкий. История домостроительства Ольвии в эллинистическую эпоху (Опыт реконструкции жилых домов и кварталов). Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1968, стор. 16; Ю. И. Козуб. Некрополь Ольвии V—IV вв. до н. э. как исторический источник. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1963, стор. 18.

¹⁶ Herod., IV, 17.

¹⁷ Н. В. Шафранская. О миксэллинах.—ВДИ 1956, № 3, стор. 37 і далі.

такого твердження: схожість ще не означає тотожності. Посередньою вказівкою на нескіфське походження каліпідів є передане Псевдо-Скімном свідчення Ефора (IV ст. до н. е.) про карпідів, з якими ототожнюють геродотових каліпідів (вірніше — їхніх нащадків). Ефор називає карпідів окремо від скіфів. А якщо каліпіді не були споріднені з останніми, лишається припускати генетичний зв'язок їх з населенням цієї території попереднього, кіммерійського часу¹⁸. Не виключено, що вони становили те місцеве населення, яке застали в Нижньому Побужжі грецькі колоністи.

Деякі дослідники схильні вважати, що саме каліпіді були жителями поселень Нижнього Побужжя¹⁹. Згідно з іншим поглядом, цьому племені належали лише ті поселення, де наявні житла землянкового або напівземлянкового типів (поблизу Широкої балки, на лівобережжі Бузького лиману, в районі Березанського лиману, а також у північній частині о. Березань)²⁰. Свого часу, однак, ми спробували показати, що матеріальна культура цих пам'яток за своїм характером була переважно грецькою²¹. Крім того, Геродот повідомляє, що каліпіді живуть «першими від торжища борісфенітів»²². Термін «торжище борісфенітів» можна тлумачити як окреслення території Ольвійського поліса або самого міста Ольвії. Виходячи з тексту Геродота, який розглядає племена Скіфії в певному порядку (в даному разі з півдня на північ, за течією Південного Бугу), слід думати, що основна частина каліпідів мешкала не «в околицях Ольвії», як це прийнято вважати, а десь на узбережжі Південного Бугу на північ від міста або ж від поліса в цілому.

Напевно, деяка кількість каліпідів жила й в межах ольвійської хори. Ми допускаємо таку можливість, хоча й не поділяємо думки, нібито з ними слід обов'язково пов'язувати житла землянкового й напівземлянкового типу. Такий висновок, на наш погляд, був би передчасним. Імовірно, саме у зв'язку з розселенням частини каліпідів серед грецьких колоністів їм дали найменування «елліни-скіфи». Не виключено, що термін «скіфи» в даному разі вживали не як етнонім, а як синонім негреків, варварів.

Мабуть, таким етнічним складом характеризується населення Ольвійського поліса в V ст. до н. е. Якихось певних даних для наступних півтора століть ми не маємо. Але в епіграфічній пам'ятці кінця III — початку II ст. до н. е. — декреті на честь Протогена — містяться деякі відомості, що стосуються розглядуваного питання. В декреті сказано, що «мікселлінів (тобто «мішаних греків». — В. З.) чисельністю не менше 1500, які були в минулу війну союзниками в місті, збили з путі вороги»²³.

Протягом тривалого часу дослідники ототожнювали мікселлінів протогенівського декрету з каліпідами — еллінами-скіфами Геродота. Нещодавно була, однак, запропонована інша інтерпретація. Так, шляхом зіставлення літературних, епіграфічних і археологічних даних Н. В. Шафранська дійшла висновку, що «ольвійські мікселліни були не-

¹⁸ М. С. Синицин. До питання про населення північно-західного Причорномор'я. — Наукові записки Одеського державного педінституту, т. VIII. Одеса, 1947, стор. 155—156.

¹⁹ Ф. М. Штителъман. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1952, стор. 21; і і ж. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана. — МИА, № 50. М., 1956, стор. 272.

²⁰ Я. В. Доманский. Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э. (Историко-археологическое исследование). Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1955, стор. 10 і далі; його ж. Из истории населения Нижнего Побужья в VII—IV вв. до н. э. — Археологический сборник, вып. 2. Л., 1961.

²¹ В. Л. Зуц. Територія Ольвійської держави догетського часу. — Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 83—85.

²² Herod., IV, 17.

²³ IRE, I², стор. 55.

повноправною групою населення, яку ольвійські рабовласники використовували в своїх найманих загонах»²⁴.

«Мішаних греків», що, за Псевдо-Скімном²⁵, жили в іншій іонійській колонії—Крунах-Діонісополі, розташованій на західному узбережжі Чорного моря, розглядають як вихідців з різних іонійських центрів²⁶. В такому самому плані трактують і згадуваних Фуکیدідом²⁷ «скімміків», тобто «мішаних», які мешкали в Амфіполі.

Зважаючи на це, ми схильні й в ольвійських мікселлінах так само, як і В. В. Лапін²⁸, вбачати греків немілетського походження, що через деякий час після заснування в Нижньому Побужжі колонії мілетян переселилися сюди й осіли в межах Ольвійського поліса.

Таким чином, його населення складалося з двох етнічних груп. До однієї входили греки, до другої— жителі негрецького походження. До перших належали корінні ольвіополіти, а також іноземці— громадяни інших грецьких держав, які жили більш-менш тривалий час в Ольвії, та грецькі вихідці (і їх нащадки), що здавна втратили зв'язки з своєю батьківщиною і назавжди оселилися на території Ольвійського поліса. До останніх ми відносимо й мікселлінів протогенівського декрету. Негрецьку частину населення складали особи скіфського походження. Крім того, до неї могли входити, на нашу думку, й ті з каліпідів, що були мешканцями поліса*. Наявні джерела не дають змоги встановити чисельне співвідношення між названими етнічними групами.

У відомому договорі другої половини IV ст. до н. е. між Мілетом і Ольвією, який починається словами «такі звичаї батьків у ольвіополітів і мілетян», підкреслюється, що обумовлені ним порядки такі самі, які були раніше (ΚΑΙ ΠΡΟΤΕΡΟΝ ΕΞΑΝ)²⁹. Отже, дуже давно, з самого виникнення Ольвійського поліса³⁰, в нього з Мілетом існувала ісополітія, тобто взаємне надання громадянських прав і, отже, мілетяни, які з тих чи інших причин опинялися в Ольвії, ставали повноправними членами її громадянської общини.

Про те, як складали списки громадян в Ольвії і як туди вносили вільних уродженців поліса, що досягли повноліття, ми не знаємо. Відомо, що, наприклад, в Афінах у другій половині IV ст. до н. е. 18-річних юнаків могли внести в списки громадян лише після певної процедури, яка мала на меті одержати докази їхніх прав на афінське громадянство. А для цього необхідно було, щоб батьки молодой людини належали до афінських громадян, а вона була їхньою законнонародженою дитиною. Якщо юнак не діставав права на громадянство, держава продавала його в рабство³¹. Про практикування в Ольвії подібної процедури даних немає. Але в договорі про ісополітію сказано, що коли хто з мілетян «забажає виконувати обов'язки службової особи (в Ольвії.— В. З.), то нехай з'явиться він у раду і, записавшись, хай виконує (їх)»³². Можливо, й уродженці Ольвійського поліса мали оформляти своє громадянство в раді.

²⁴ Н. В. Шафранская. Вказ. праця, стор. 48.

²⁵ P s.— Scyth. regipl., 757.

²⁶ Т. В. Блаватская. Западнопонтійские города в VII—I веках до н. э. М., 1952, стор. 29.

²⁷ Thuc., IV, 106, 1; Т. В. Блаватская. Вказ. праця, стор. 29.

²⁸ В. В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966, стор. 181.

* Свого часу ми вже висловили негативне ставлення до спроби розглядати скіфів-землеробів як частину населення ольвійського поліса (В. Л. Зуц. Вказ. праця, стор. 86).

²⁹ Б. Н. Граков. Вказ. праця, № 35, стор. 264.

³⁰ Пор. С. А. Жебелев. Милет и Ольвия.— Северное Причерноморье. М.—Л., 1953, стор. 39. На думку С. О. Жебелова, зауваження Геродота (IV, 78) про те, що ольвіополіти називають себе мілетянами, треба розуміти так, що між обома містами існувала ісополітія.

³¹ Arist Athen. polit., 42, 1.

³² Б. Н. Граков. Вказ. праця, стор. 264.

Права громадянства (Н ПОΛΙΤΕΙΑ) разом з іншими привілеями діставали за ті або інші заслуги перед ольвіополітами деякі іноземці з інших грецьких полісів, головним чином купці. З ольвійських декретів відомо, що такі права в IV ст. до н. е. було надано месембрійцю (ІРЕ, І², 20), двом афінянам (НО, 5), двом гераклеотам (НО, 6), істріанцю (НО, 7), візантійцю (НО, 9), можливо, фіванцю (НО, 14); у III ст. до н. е.— істріанцю [ІРЕ, І², 21 (НО, 15)]³³, каллатійцю (ІРЕ, І², 27), родосцю (НО, 24) і двом (або більше) невідомим особам (ІРЕ, І², 28; НО, 21). Крім того, можливо, ольвійське громадянство в різний час дістали й інші особи, яким було надано звичайні привілеї, але через фрагментарність джерел (ІРЕ, І², 22, 23; НО, 2, 3, 8, 10—13, 16—20, 22, 23 та ін.) з певністю твердити про це немає достатніх підстав. Інші іноземці — мешканці Ольвії прав громадянства, звичайно, не мали.

Питання про соціальний склад населення Ольвійської держави є дуже важливим для дослідження громадянської общини ольвіополітів.

В колонії переселялось у першу чергу надлишкове населення метрополії, що складалося переважно з вільних дрібних виробників — головним чином землеробів, а також ремісників. Тому не буде помилкою припускати, що саме вони становили основний контингент членів общини ольвійського поліса в найдавніший період його існування.

Останнім часом наука збагатилась цінним джерелом, що містить нові дані про соціальний склад населення Нижнього Побужжя того періоду. Йдеться про знайдену в 1970 р. на о. Березані свинцеву пластинку — лист, датований другою половиною VI ст. до н. е.³⁴ Судячи з адреси, його надіслав якийсь Ахіллодор своєму сину та Анаксагорові. Дослідник листа Ю. Г. Виноградов припускає, що його адресували з Березані в Ольвію, але він не досяг місця призначення. В цьому документі знайшла відображення багатоманітність занять грецьких колоністів (морська торгівля, лихварство, здача в найом житла і т. ін.), що мала місце в ранній період заселення ними Нижнього Побужжя. Як підкреслює Ю. Г. Виноградов, зміст листа «проливає яскраве світло на соціально-економічні відносини грецького суспільства архаїчної епохи... Документ дає змогу зробити ряд спостережень щодо високого рівня розвитку і диференційованості економічних відносин цього часу (система застави майна, позички і т. д.)»³⁵.

Соціальний склад населення міста Ольвії, крім писемних джерел, досить добре висвітлюють матеріали городища і некрополя.

Матеріали некрополів Ольвії та Березані архаїчного часу свідчать про переважання серед населення Нижнього Побужжя небагатих общинників, про наявність незначного прошарку представників заможної верхівки³⁶.

Цінні спостереження щодо соціального становища ольвіополітів здобуто шляхом аналізу поховальних комплексів класичного часу³⁷. Населення Ольвії того періоду поділяється на три категорії: 1) найбагатші громадяни, заможна верхівка поліса; 2) середній шар — основна маса вільних громадян; 3) найбідніша частина вільного населення. В V ст. до н. е. в Ольвії, безперечно, була деяка кількість рабів, хоча матеріали некрополя і писемні джерела свідчень про них не містять. Ра-

³³ Новітнє датування цього напису — перша половина III ст. до н. е. — запропонувала Е. І. Соломонік (НО, стор. 26; *Clio*, Bd., 52, 1970, стор. 428—429). В. В. Латишев наводив іншу дату — IV ст. до н. е.

³⁴ Ю. Г. Виноградов. Древнейшее греческое письмо с острова Березань.— Тезиси докладов конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Б. В. Фармаковского. Л., 1971, стор. 1—3.

³⁵ Ю. Г. Виноградов. Вказ. праця, стор. 2—3.

³⁶ В. Л. З у ц. До питання про утворення Ольвійської держави, стор. 43.

³⁷ Ю. И. Козуб. Вказ. праця, стор. 20—22.

бів використовували, очевидно, як у домашньому господарстві, так і в державному, зокрема для виконання різних трудомістких робіт. Існує, наприклад, думка, що з другої половини V ст. до н. е. в каменоломнях працювали здебільшого раби³⁸.

За класичного часу більшість населення Ольвії належала до середнього шару, що був основою громадянської общини грецьких полісів. Відносно слабка майнова диференціація ольвійського некрополя такою ж мірою характерна для V ст. до н. е., як і для VI ст. Основну масу ольвійського населення в той час становили дрібні вільні землероби і ремісники. Адже ще К. Маркс відзначав, що «як дрібне селянське господарство, так і незалежне ремісничє виробництво... є економічною основою класичного суспільства в найбільш квітучу пору його існування, після того як первісна східна спільна власність уже розкла-лась, а рабство ще не встигло оволодіти виробництвом у хоч трохи значній мірі»³⁹.

В IV ст. до н. е. у зв'язку з дальшим розвитком ремесла і торгівлі, а також з поступовою концентрацією земельної власності відбуваються істотні зміни в соціальному житті Ольвійського поліса, що простежуються за археологічними матеріалами некрополя і міста. Серед поховань того часу можна виділити могили з багатим інвентарем. До IV ст. належать найраніші ольвійські склепи, в яких могли бути поховані лише заможні громадяни. Про багатство окремих ольвіополітів свідчать і деякі споруди того часу, що відзначаються своїми розмірами і якістю будівництва. Показником заможності цих осіб є, зокрема, прийняття ними на свій рахунок витрат, пов'язаних з ремонтом чи будівництвом громадських споруд. Наприклад, найдавніше з відомих свідчень про таку діяльність — напис IV ст. до н. е. — згадує про спорудження чи ремонт частини оборонної стіни на кошти Александра, сина Стесандра, і Нікарха, сина Каллікля (IPE, I², 178).

Збагачення окремих громадян відбувалось одночасно із збідненням середніх і розоренням дрібних власників, які перетворювалися на бідняків, позбавлених засобів виробництва. Однак, незважаючи на досить інтенсивний процес майнового розшарування, результатом чого було зменшення середнього прошарку, останній все ж становив більшість населення.

Важливим джерелом, яке містить цінні відомості щодо соціального розвитку Ольвійського поліса в той час, є свідчення Макробія про облогу Ольвії військом Зопіріона в 331 р. до н. е. і про заходи, вжиті ольвіополітами з метою поповнити ряди її захисників додатковим контингентом громадян⁴⁰. По-перше, в момент смертельної небезпеки, що загрожувала місту, були відпущені на волю раби (*servis liberatis*). По-друге, як відзначає Макробій, під час облоги надавались права громадянства іноземцям (*data civitate peregrinis*), що дає підставу припускати наявність в Ольвії значного числа останніх (інакше не було рації вдаватися до цього заходу). І нарешті, по-третє, повідомлення Макробія підтверджує факт значної соціальної диференціації ольвіополітів, бо тут йдеться про певну кількість бідняків, які потрапили в боргову кабалу і яким у зв'язку з критичним становищем міста простили борги (*factis tabulis novis*).

В III і II ст. до н. е., незважаючи на нестале політичне становище держави, заможна верхівка ольвіополітів все ще зберігала свої економічні і політичні позиції. До того часу належать найбагатші житлові бу-

³⁸ А. Н. Карасев. Развитие строительного-каменотесного ремесла в античных городах Северного Причерноморья (VII—I вв. до н. э.).— Проблемы истории Северного Причерноморья. М., 1959, стор. 133.

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 321, примітка 24.

⁴⁰ Масг. Saturn., I, 11, 33.

динки, залишки яких відкриті в Ольвії, зокрема на ділянках НГФ та біля Зевсового кургану ⁴¹.

В кожному окремому кварталі або районі міста групувалися будинки більш-менш однакові за розміром, типом, характером декору і навіть конструкцією ⁴², що дає можливість простежити соціально-економічну диференціацію населення в різних частинах міста.

Про багатство експлуататорської верхівки ольвійської общини того періоду свідчать і епіграфічні джерела. В декреті на честь Протогена виступає ольвійський багатій, який володів значними сумами грошей, нажитими, мабуть, в результаті торговельних операцій. Він, крім того, заправляв і державними справами поліса. Про заможність ольвіополітів свідчить інший декрет (ІРЕ, І², 31), а також «будівельні написи» (наприклад, ІРЕ, І², 180). З написів (ІРЕ, І², 190, 191) відомо про кілька поколінь однієї заможної родини ольвіополітів, представники якої були жерцями самофракійських божеств і богині Артеміди. Один з них — Епикрат, син Нікерата, поставив у місті три статуї: на честь своєї дружини, дочки і дядька.

Про високе майнове становище жрецьких родин свідчать залишки будинку IV—II ст. до н. е. в південно-західній частині ольвійської агори, приписуваного у зв'язку із знахідкою тут напису (НО, 68) жерцю Агрові, сину Діонісія. Збереглися чотири підвальні приміщення, сінні і двір, бруковані спочатку плитами. Під час розкопок знайдено, зокрема, капітелі і бази колон, пілястри та інші архітектурні фрагменти, що прикрашали цей будинок. Тут виявлено не тільки теракотові зображення, але й мармурові скульптури (Артеміди і Кібели) ⁴³. На підставі аналізу знайденого в 1937 р. напису на базі статуї III ст. до н. е. (НО, 71) можна припускати існування в Ольвії замкнутої аристократичної організації, члени якої, очевидно, були споріднені між собою ⁴⁴.

До соціальної верхівки населення поліса належали й багаті іноземці, які жили в Ольвії. До нас дійшов декрет III ст. до н. е., ухвалений народними зборами на честь одного з таких багатіїв — родосця Гелланіка (ІРЕ, І², 30).

На іншому полюсі були жителі Ольвії, які стояли на нижчих щаблях рабовласницького суспільства. До них належала, очевидно, більшість вільновідпущеників (ними, зокрема, були ті, яких відпустили на волю під час облоги Ольвії). Найнижчу верству населення становили, звичайно, раби. Про ольвійських рабів, яких збили з путі вороги, є згадка в протогенівському декреті, а в біографії філософа Біона Борісфеніта (середина III ст. до н. е.) Діоген Лаертський ⁴⁵ наводить слова Біона про свого батька — відпущеника, дрібного торговця рибою, проданого за якусь провину в рабство разом із сім'єю.

Така в загальних рисах картина соціального життя Ольвії догетського часу. Але ця характеристика не буде повною, якщо ми не спробуємо уявити собі в цьому аспекті ольвійську хору. Основну масу населення останньої, безсумнівно, становили нащадки перших колоністів і ті громадяни (та їх нащадки), які свого часу (переважно на початку IV ст. до н. е.) переселилися з міста на територію хори, поклавши початок існуванню ряду сільських поселень.

⁴¹ Згідно з реконструкцією будівельного комплексу біля Зевсового кургану, запропонованою С. Д. Крижидьким (Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э. К., 1971, стор. 58), на цій ділянці був не один житловий будинок, як вважав Б. В. Фармаковский (ИАК, вып. 13, 1906, стор. 37—97, табл. X), а мінімум два. Такий висновок, однак, не позбавляє можливості відносити ці будинки до числа багатих приватних споруд.

⁴² С. Д. Крыжидький. Вказ. праця, стор. 139.

⁴³ Л. М. Славин. Здесь был город Ольвия. К., 1967, стор. 42—43.

⁴⁴ А. А. Белецкий. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии.— ВДИ, 1955, № 2, стор. 190; Т. Н. Книлович. Эпиграфические находки из раскопок Ольвии 1920—1954 гг.— СА, XXVIII, М., 1958, стор. 165.

⁴⁵ Diog. Laert. IV, 7, 46.

Дослідження клерів на території сільськогосподарського району Херсонеса — Гераклеїському п-ові привело до висновку про соціальний склад основних виробників. Наявність у клерах дуже міцно збудованих приміщень типу ергастулів, придатних для того, щоб зачиняти на ніч непокірних робітників, дало змогу висловити припущення про застосування праці рабів в сільському господарстві Херсонеської держави⁴⁶.

На поселеннях Нижнього Побужжя не виявлено будівельних залишків, які можна було б реконструювати подібно до ергастулів. На території ольвійської хори жило, очевидно, головним чином вільне населення, яке й було основним виробником у сільському господарстві поліса. В той же час матеріали розкопок поселень ольвійської хори свідчать про значну соціальну диференціацію їх жителів, що супроводилась концентрацією земельної власності в руках небагатьох. Садиби з багатокімнатними кам'яними житлами, біля яких були численні зернові ями (залишки таких садиб розкопані на ряді пам'яток елліністичного часу в Нижньому Побужжі), могли належати лише досить заможним землевласникам, що, безсумнівно, користувалися працею мало- або зовсім безземельних жителів поліса.

При соціальній характеристиці пізнішого населення ольвійської хори — мікселлінів протогенівського декрету — ми виходимо з того, що це населення утворилося з грецьких колоністів, яких ольвіополіти оселили на території свого поліса, але не дали їм громадянських прав. Очевидно, правильніше трактувати їх саме так, ніж вбачати в них найманців, які нібито перебували на службі в Ольвії. Перша версія узгоджується з відомостями протогенівського декрету про мікселлінів, а також з тим, що нам відомо про характер збройних сил Ольвії. Справді, мікселліни, не являючи собою повноправного населення поліса, в одному випадку могли битися разом з ольвіополітами, а в іншому — опинитися на стороні їхніх ворогів. У той же час немає даних про які-небудь наймані загони в Ольвії, де навіть у післягетський період оборону здійснювали, як про це говорить Діон Хрїсостом у своїй «Борісфенітській промові», силами самих громадян.

За соціальним становищем мікселліни, очевидно, належали до найбіднішого прошарку вільного населення ольвійської хори. Не випадково в декреті на честь Протогена їх названо слідом за рабами. Через свою неповноправність і низьке соціальне становище мікселліни могли виступати як опозиційна сила щодо рабовласницького поліса й в критичний момент разом з ольвійськими рабами опинитись на стороні ворогів Ольвії.

Вище вже йшлося про те, що в межах сільськогосподарської області Ольвії могла також мешкати деяка частина каліпідів.

Наявність негрецького населення на сільській території грецького поліса — явище широко відоме. Досить згадати приклад метрополії Ольвії — Мілета, а також Гераклеї Понтійської і деяких інших грецьких держав Малої Азії. В усіх цих полісах негрецьке населення хори (чи то гергіти в Мілеті, маріандіни в Гераклеї Понтійській і т. д.) виступало як завойоване і пригноблене. Хоча щодо каліпідів джерела мовчать про яку б то не було залежність їх від Ольвії, однак важко уявити, щоб на території грецького поліса був самостійний, незалежний від нього негрецький елемент. Тому доводиться припускати, що ті каліпіди, які жили в межах ольвійської хори, певною мірою залежали від ольвіополітів. Становище їх могло бути схожим на становище гергітів, маріандінів та

⁴⁶ В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1953, стор. 163. Пор. опис садиби II ст. до н. е. клера № 25 і С. Ф. Стржелецького (Клеры Херсонеса Таврического.— Херсонесский сборник, вып. VI. Симферополь, 1961, стор. 89—98).

ін. Ця категорія населення жила в селах, вела своє господарство і сплачувала податі⁴⁷.

В межах хори могли бути й раби, але в незначній кількості, бо ольвіополіти не спромоглися б тримати в покорі численну верству рабів у сільських поселеннях, здебільшого неукріплених і незахищених від нападів степових кочовиків. У протогенівському декреті йдеться про те, що галати «збили з путі», найімовірніше, саме тих рабів, які були в сільській окрузі. На користь такого припущення свідчить і те, що вони згадані в декреті поряд з іншими мешканцями ольвійської хори — мікселлінами.

Населення Ольвійського поліса й в соціальному відношенні, як бачимо, являло собою досить строкату картину. Ця характеристика цілком поширюється також на іноземців, тобто ту частину грецького населення, яка не входила до складу громадянської общини ольвіополітів.

На найвищому соціальному щаблі була багата верхівка, що становила привілейовану меншість і, зосередивши в своїх руках ключові позиції, прагнула стати над масою рядових ольвіополітів. До неї належали купці — власники торговельних суден, а також великі землевласники, хазяї ремісничих майстерень. До неї можуть бути зараховані за своїм соціальним становищем і багаті іноземці. Більша частина представників верхівки жила, очевидно, в самій Ольвії. Виняток могли становити окремі великі землевласники, які мешкали в своїх садибах у сільських поселеннях ольвійської хори.

До основної маси населення — середнього прошарку належали землероби, ремісники, небагаті торговці. Вони жили як у місті, так і за його межами. Це були переважно корінні ольвіополіти, повноправні члени громадянської общини, хоча не виключено, що до неї входила й певна кількість іноземців. Чисельність середнього прошарку в міру розвитку соціальної диференціації мала тенденцію до зменшення. Невелика частина, якій вдавалося розбагатіти, піднімалась до соціальних верхів. Значна частина розорялась і поповнювала собою низи.

Нижчі шари мали в своєму складі збіднілих вільних общинників, а також різні категорії неповноправного або зовсім безправного населення — іноземців-мікселлінів, каліпідів, рабів. Бідняки-общинники, залежно від того, де вони могли здобути засоби до існування, жили в місті, працюючи як наймані робітники на будівництві, в майстернях ремісників, а в сільських поселеннях — як батраки. Частина йшла в матроси на торговельних суднах. Так само повсюдно жили раби. Мікселліни, на нашу думку, були найбільшим прошарком грецького населення ольвійської хори. Ті з каліпідів, що мешкали у володіннях Ольвії, мабуть, мусили платити полісові якусь подать.

Ми вже зазначали, що в Ольвії, населення якої утворилось, очевидно, не лише за рахунок вихідців з її метрополії, а й з переселенців — жителів інших грецьких центрів, не вдається виявити якихось пережитків родових зв'язків, зокрема належності її громадян до тієї чи іншої родової філи⁴⁸.

Чи існував в Ольвії який-небудь офіційний поділ її громадян на класи або розряди відповідно до їхнього майнового становища, як це мало місце в Афінах після Солона, даних також немає. Однак глибока соціальна диференціація серед ольвіополітів, яку можна простежити для елліністичного часу, приводила до того, що реальну можливість здійснювати свої громадянські права мали далеко не всі члени общини, а лише більш або менш заможний прошарок.

⁴⁷ И. С. Свенцицкая. Положение зависимого населения в Малой Азии V—IV вв. до н. э.— Конференция по изучению проблем античности. 9—14 апреля 1964 г. Тезисы докладов. М., 1964; її ж. Положение зависимого населения в Малой Азии V—IV вв. до н. э.— ВДИ, 1967, № 4, стор. 80—87.

⁴⁸ В. Л. З у ц. До питання про утворення Ольвійської держави, стор. 44.

В Ольвійській державі, як і в інших рабовласницьких полісах, досить значну частину вільного населення становили жителі, які не мали громадянських прав. Не говорячи вже про те, що їх позбавлені були жінки навіть з родин повноправних громадян, неповноправними лишались іноземці, вільновідпущеники, а серед населення ольвійської хори — мікселліни. Повідомлення Макробія про іноземців в зв'язку з облогою Ольвії військом Зопіріона і згадка про них та мікселлінів у протогенівському декреті * дає підставу припускати, що в складі грецького населення Ольвійського поліса на неольвіополітів припадала досить помітна частка.

В перші століття свого існування Ольвійський поліс, судячи з наявних джерел, досить успішно протистояв навколишнім племенам, насамперед войовничим царським скіфам. Цьому, безперечно, сприяли підтримка його з боку метрополії Ольвії — Мілета і покровительство Афінської держави, в сфері політичного впливу якої він перебував з 30-х років V ст. до н. е. Але визначальним було те, що громадянську общину ольвіополітів в початковий період ще не роздирали соціальні суперечності в такій мірі, як це мало місце пізніше. Тому вона могла активно протистояти натискові зовнішніх ворогів, а також була здатна тримати в покорі залежне землеробське населення і рабів. Ця рівновага сил грецького поліса і «варварського» оточення стала головним стримуючим фактором, який в той час забезпечив, мабуть, порівняно мирне існування Ольвійської держави, що, в свою чергу, сприяло розвитку її продуктивних сил.

В III ст. до н. е. становище різко змінилося. Декрет на честь Протогена свідчить про кризу, яка спіткала Ольвійську державу. Виникнення цієї кризи звичайно пояснюють зовнішніми причинами, а саме: вторгненням у Північне Причорномор'я сарматських племен, які витіснили з навколишніх степів нібито дружніх Ольвії скіфів, внаслідок чого найближчими сусідами її виявилися войовничі кочовики ⁴⁹.

Н. В. Шафранська, залучивши матеріали по Балканській та острівній Греції, однак переконливо показала, що криза, яка мала місце в Ольвії в III ст. до н. е., була не тільки місцевим явищем ⁵⁰. За тих часів вона порушила весь еллінський світ. Процес соціальної диференціації в полісах зайшов так далеко, що колишня єдність громадянської общини в грецьких державах виявилась глибоко підірваною. Розорялись і поступово зникали середні групи рабовласників. Дедалі збільшувалась кількість бідняків, які тепер становили більшість населення. Водночас ішла концентрація багатств у руках небагатьох громадян.

В Ольвії цей процес ми простежили вище. Майнова диференціація і тут призводила до загострення класової боротьби та звуження соціальної бази поліса. Отже, причиною кризи, що знайшла відображення в протогенівському декреті, були не тільки зовнішні фактори, а й ослаблення громадянської общини ольвіополітів. Остання обставина робила Ольвійський поліс більш вразливим щодо ворожого оточення. Цим пояснюється, чому Ольвія, яка раніше так успішно давала відсіч войовничим степовикам, тепер змушена була йти на значні поступки. В II ст. до н. е. вона на короткий час навіть визнала над собою панування скіфського царя, а в кінці II ст. до н. е. потрапила під владу понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. В середині I ст. до н. е., коли полчища гетів вторглися у Північно-Західне Причорномор'я, ослаблена внутрішніми

* В декреті на честь Протогена йдеться про «багатьох іноземців», які виселилися з Ольвії в момент небезпеки.

⁴⁹ В. В. Латышев. Вказ. праця, стор. 303; В. Ф. Гайдукевич. История античных городов Северного Причерноморья.— Античные города Северного Причерноморья, т. I. М.—Л., 1955, стор. 53.

⁵⁰ Н. В. Шафранская. К вопросу о кризисе в Ольвии в III веке.— ВДИ, 1951, № 3, стор. 9—20.

суперечностями община ольвіополітів виявилась неспроможною чинити опір нападникам, які вщент зруйнували Ольвію. Місто і Ольвійська держава в цілому не змогли ніколи повністю відбудуватись після цієї катастрофи.

В. Л. ЗУЦ

Гражданская община ольвиополитов догетского времени

Резюме

В статье освещаются обстоятельства возникновения гражданской общины ольвиополитов, дается характеристика этнического и социального состава населения полиса, рассматривается вопрос оформления прав ольвийского гражданства. В общину ольвиополитов, очевидно, вошли все свободные греки, жившие в Нижнем Побужье к моменту объединения здешних греческих поселений в одно государство под главенством Ольвии. Кроме того, права ольвийского гражданства вместе с другими привилегиями получали за те или иные заслуги перед полисом некоторые иностранцы, главным образом купцы.

Автор прослеживает углубление социальной дифференциации внутри гражданской общины и приходит к выводу, что средний слой, составлявший основную массу населения, имел тенденцию к сокращению. В результате пополнялись низшие слои, к которым принадлежали обедневшие свободные общинники, а также различные категории неполноправного или совсем бесправного населения — иностранцы-миксэллины, каллипиды, рабы.

Социальные противоречия привели к ослаблению общины, что в конечном счете способствовало утрате Ольвийским полисом самостоятельности и облегчило его разгром во время нашествия гетов.